

TÜRK KÜLTÜRÜNÜ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ

TÜRK KÜLTÜRÜ

SAYI 363

YIL XXXI

TEMMUZ 1993

DİNİ VE SİYASİ BAKIMDAN OSMANLI-İRAN MÜNASEBETLERİ

M. Saffet SARIKAYA
Atatürk Üniv. İlahiyat Fak.

Giriş:

Türk-İran milletleri arasındaki münasebetler tarihin derinliklerine kadar uzanır. İslâmı kabul etmeden önce uzun müddet komşu olarak yaşayan iki millet, müslüman olduktan sonra da komşuluk ilişkilerini sürdürmüş, bilhassa Türklerin Anadolu'ya geçiş sürecinde bu ilişkiler son safhasına ulaşmıştır. Nitekim Büyük Selçuklular ve Anadolu Selçuklularında ortaya çıkan Oğuzlar ve Babailer isyanlarının sebeplerinden birisi, devlet teşkilatının İranleşmesi ve Türkmen boylarının buna karşı memnuniyetsizliği olmuştur.

İki millet arasındaki münasebetler Safevî Devleti'nin kuruluşu ile ayrı bir boyut kazanmış, sünnî-şîî ayrılığı ilk defa (batını-ismailî boyuttan ayrı bir biçimde) açıkça tezahür etmiş; aynı dine mensup olmalarına rağmen iki devlet arasındaki münasebetler zaman zaman şiddetli bir düşmanlığa ulaşmış ve savaşlara yol açmıştır. Bu makalede iki devlet arasındaki münasebetler Mezhepler Tarihi açısından değerlendirilip, siyasi meselelerde din ve mezhep faktörünün rolü araştırılacaktır.

Safevî Devleti Öncesi (699-906/1299-1500):

XIII. asrın ikinci yarısında Anadolu'da hakim olan siyasi istikrarsızlık içinde asrın sonlarında küçük bir beylik yeni bir devletin temellerini attı. Özellikle Babaî İsyanı (638/1240) ve müteakiben Moğol istilası (641/1243) ile Anadolu'nun içtimai ve iktisadi yapısı sarsılmış, mahallî haneler bağımsızlıklarını ilan etmişler; halk ise bu karmaşık yapıda ve sefalet içindeki hayatında kurtuluşu tarikatlara bel bağlamakta, dervişlere ve velilere gönül vermekte bulmuştur(1). Bununla birlikte, başta Ahi-Fütüv-

(1) Akdağ, Mustafa, Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, 3. basım, Ankara, 1976, c. I, s. 48

vet teşkilatı olmak üzere, sünnî tarikatlar cemiyetin sosyal nizamının bozulmaması için gayret göstererek halkı tarikat ve tasavvuf disiplini altında kontrol etme yoluna gitmişler, yerleşim merkezlerinde asayiş ve sükûnu sağlamışlardır(2). Osmanlıların bir uç beyliği olarak cihad yollarını açmaları, Bizans üzerine sefer düzenlemeleri, tarikatların halkı cihada hazırlama ve cihad yapılacak bölgelerde ön hazırlık yapma faaliyetlerini artırmış, Anadolu'da mensubu bulunan her tarikat Osmanlı'yı destekleme yoluna gitmiştir(3). Halk arasında daha çok müntesibi bulunan Ahilik ve Bektaşiliğin bu dönemde sünnî bir itikada sahip olduğu kesin(4) olmakla beraber, dinlerin yayıldığı sahalarda muhtelif hususiyetler kazandığı hakikatine istinaden(5) bu tarikatlarda eski kültürlerin izlerinin bulunduğu(6), Suriye kaynaklı münferit şîî-batınî tesirlerden de etkilendikleri göz ardı edilmemelidir. Buna rağmen Osmanlı hükümetinin de selefleri gibi başlangıçtan itibaren sünniliği desteklediği, feth edilen şehirlerde açılan medreselerde sünnî eserleri talim ve tadrîs ettirdiği kabul edilmektedir(7).

İran coğrafyasında ise, Emevîlerin ilk devirlerinden itibaren, Arapların içinde doğmuş fakat Fârisîler arasında gelişme imkanı bulmuş şîîlik

- (2) Bayram, Mikail, Ahi Evren ve Ahi Teşkilatının Kuruluşu, Konya, 1991,
- (3) Gündüz, İrfan, Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri, Ankara, tarihsiz, s. 11.
- (4) Coşan, Esad (Haz.) Hacı Bektaş Veli, Makâlât, Ankara, tarihsiz, s. XXXVII; Öztürk, Y. Nuri, Tarih Boyunca Bektaşilik, İst., 1990, s. 45, 126.
- (5) Ülken, H. Ziya, T. H. Balcıoğlu'nun Türk Tarihinde Mezhep Cereyanları eserine Mukaddimesi, ist., 1952, s. 10.
- (6) Köprülü, M. Fuad, "Anadolu'da İslâmiyet", DFEFM, 1922, S, 1-4; Ülken, H. Z., "Anadolu Örf ve Adetlerinde Eski Kültürlerin İzleri" AÜİFD, c. XVII, 1969; Cahen, Claude, "Le pobleml du shî'isme dans l'Asie Mineure Turque préottomane", Le Shi'isme İmamite, Paris, 1970; Eröz, Mehmet, Türkiye'de Alevilik ve Bektaşilik, Ankara, 1990, s. 257 v.d. XIII. asrın ikinci yarısında ve XIV. asrda Anadolu'daki dinî hayatla ilgili çalışmalar Türkmenler üzerindeki şîî-batınî, şamanî ve diğer sapık unsurları tesbite yöneliktir. Özellikle Babâî İsyânındaki mehdilik inancı ve Bektaşiliğin şîî görünümü üzerinde duran müellifler, halkın sapık inançlara sahip olduğunu iddia etmişlerdir. Ancak Hacı Bektaş Veli'nin Makâlât'ının neşri ve Ahi Evren hakkında son zamanlarda yapılan çalışmalar, bu dönemde sünniliğin hakim olduğu kanaatini kuvvetlendirmektedir. Nitekim bu konuda Fiğlalı, çeşitli mütalaları değerlendirip bu dönem dinî itikadı için "Türkmen Sünniliği" tabirini kullanmaktadır (bk. Fiğlalı, E.R., Türkiye'de Alevilik ve Bektaşilik, Ankara, 1990, s. 139). Bununla beraber bu dönemdeki dinî hayatın ve inançların tam olarak tesbiti için yeni araştırmaların gerektiği de bir gerçektir.
- (7) Yazıcıoğlu, M. Said, Le Kelâm et Son Role dans la Societe Turco-Ottomane, Ankara, 1990, s. 109-116; Miquel, Andre, İslâm ve Medeniyeti, ter., A. Fidan, H. Mentek, Ankara, 1991, s. 328, 356-358.

Kum, Necef, Meşhed gibi şehirlerde hakim bulunmaktaydı. Şîlik İran'da da değişik formlar altında eski İran kül'ürünün mecusi, mazdeki, zerdüştî, nasranî inançların tesirinde kalmıştır(8). Öyle ki bazı müellifler şîliğin İran menşe'li olduğunu dahi iddia etmişler(9), şîlik etrafında İran'da bazı nasyonalist hareketlerin tezahür ettiğini söylemişlerdir(10). Bununla beraber Tebriz, Rey, İsfahan gibi şehirlerde sünnî itikad hakimdi. Mezheplerin hakimiyet çizgisi bölgeye hakim olan hükümetlere göre değişmekteydi. XIII.y.y. sonlarında Hülagû'nun torunu Gazan Han'ın İslâmı kabul ettiği, halefi Olcaytu'nun da İslâm seçerek şîliği resmî mezhep haline getirdiği bilinmektedir(11). İran'da XIV.asırda Hülagû'nun torunları arasında taht kavgaları sebebiyle siyasi istikrarsızlıklar baş göstermiş; bu asrın sonlarına doğru (772/1370) hakimiyeti ele geçiren Timur kuvvetli bir devlet kurmuştur(12).

Konumuz açısından kayda değer ilk ciddi hadise, 796/1394'de idam edilen Astarabadlı Fazlullah Hurûfî'nin halifelerinden Aliyyü'l-Âlâ (822/1419) ve Nesimî (811/1408) Anadolu'ya geçip, Bektaşî tarikatına girerek Hurûfî'lik inancını bu tarikat içinde yaymaları ve "Cavidannâme'yi" bektaşî müridlerine talim ettirmeleridir(13). Çünkü o zamana kadar sünnî tarikat kisvesini muhafaza eden Bektaşî tarikatı ilk defa hurûfilikte mevcut batnî itikadlara kapı açmış ve Ankara Savaşı (805/1402)'nden sonra fetret devrine giren devletin içtimaî bozukluğundan da istifade ile bu fikirler yayılma istidadı göstermiştir. Nitekim Fatih'in yanına kadar çıkma cesareti gösteren Hurûfîler, ulemeden Fahrüddin 'Acemî (865/1460)'nin gayretleri ile berataraf edilmişlerdir(14).

Şîliğin siyasi bir aksiyon halini alması XV.y.y.ın ilk yarısındadır. Şeyh Safiyyüddin (736/1335)'in kurduğu Erdebil'deki tarikat torunu Hoca

(8) Miquel, A., a.g.e., s., 360.

(9) İrfan Abdulhamit, İslâm'da İtikadî Mezhepler ve Akâid Esasları, ter., M.S. Yeprem, İstanbul, 1981, s. 61-31.

(10) Barthold, W., İslâm Medeniyeti Tarihi, ter. M.F. Köprülü, Ankara, 1977, s. 44-45.

(11) M. Reşad Salim, İbni Tyemiye'nin Minhac'us-Sünne'sine Mukaddimesi, c.I, s. 101-102.

(12) Wilber, Donald N. İran Mazihâ ve Hazirihâ, Ar. ter., A. Hasaneyn, 2. baskı, Beyrut, 1975, s.77.

(13) İshak Efendi, Harpûti, Kâşifu'l-Esrâr ve Dâfiu'l-Esrâr, İstanbul, 1291, s. 45.

(14) Gölpınarlı, Abdülbaki, Hurûfî Metinleri Kataloğu, Ankara, 1973, s. 25. Hurûfiliğin inançlarına dair bu esere bakılabilir. İshak Efendi'nin eseri de (bk. bir önceki not) Cavidân'ın tahlil ve tenkidini ihtiva eder. Hurûfiliğin Bektaşîliğe tesirlerine dair bk. Atalay, B., Bektaşîlik ve Edebiyatı, İstanbul, 1340, s. 30 v.d.

Ali (832/1429) zamanında şifleşmeye başlar. Anadolu şifliğinin, Timur'un Ankara Savaşını müteakip beraberinde getirdiği esirleri Hoca Ali'nin tavassutu ile serbest bıraktığı ve bunların minnet duyguları ile tarikata bağlanıp şifliği benimseyerek Anadolu'ya döndükleri ve Erdebil ile ilişkilerini kesmediklerine dair bir çok Bauh ve Doğulu ilim adamının tekrar ettiği haberin gerçekte hiç bir ilgisi yoktur(15). Timur, Türkistan'a Orta-Anadolu'daki kalabalık ve Türkmenleşmiş Kara Tatarların pek mühim bir kısmını zorla götürürken, diğer taraftan da Azerbaycan'dan onbin evlik bir topluluğu götürür(16).

Erdebil tarikatı mensupları, Şeyh Cüneyd (864/1460) zamanında siyasi bağımsızlıklarını kazanma yolunda ilk adımı attılar; fakat Kara Koyunlu'ların tepkisiyle ülkeden kovuldular(17). Bunun üzerine Anadolu'ya geçen, elçileri vasıtasıyla Sultan II.Murad'dan yurt isteyen Şeyh Cüneyd, II.murad'ın gerekli istişareleri yaptıktan sonra "Bir tahta iki padişah sığmaz" hitabı ile reddedildi(18). Müteakiben Konya'ya geçip Şeyh Sadreddin Konavî tekkesinde misafir olan Şeyh Cüneyd'in, burada yaptığı bir tartışma onun fikriyatını göstermesi bakımından dikkat çekicidir: Bu sırada tekkenin şeyhi Zeyniyye tarikatından Abdullatif Makdîsî idi. Aralarında vuku bulan bir sohbet esnasında da Cüneyd kendi mezhep ve fikrini müdafaya başlamış; münakaşada mağlup olduğunu görünce Kur'an'ı tezyif edici bir tarzda, tecavüzkâr bir lisan ile, başta Hz. Ali olmak üzere Ehl-i Beyt'in medhini ihtiva eden âyetlerin Kur'an'dan kasten çıkarılmış olduğunu ve sahabeler hakkındaki ayetlerin Allah Kelâm'ı olmayıp, onların, sonradan uydurularak Kur'an'a konulmuş olduğu hakkındaki müfrit şif iddialarını izhar etmiştir(19).

Bu tartışmadan sonra Konya'dan kaçan Cüneyd, sırasıyla İçel, Güneybatı Anadolu ve Suriye'nin kuzeyindeki Türkmenler arasında faaliyet göstermiş ve Trabzon'u fethetme teşebbüs etmişse de muvaffak olamamış Uzun Hasan'a sığınmıştır. Uzun Hasan Şeyh'in nüfuzundan istifade etmek gayesi ile onu kız kardeşiyle evlendirmiştir. Daha sonra Erdebil'i üs edinen

(15) Sümer, Faruk, Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, Ankara, 1976, s. 6.

(16) Sümer, a.g.e., s. 7, 72.

(17) Yınanç, M. Halil, İA, "Cüneyd"md.

(18) Aynı yer.

(19) Saray, Mehmet, Türk-İran Münasebetlerinde Şifliğin Rolü, Ankara, 1990, s. 13-14, Aşıkpaşazâde'den naklen.

Şeyh Cüneyd Gürcistan'a seferler düzenlemiş, dönüşünde Şiraz'da bölgenin hakimi Halilullah ile yaptığı savaşta ölmüştür(20). Onun kaldığı yerden oğlu Haydar (893/1488) devam etmiş, fakat o Şirvan hükümdarı Ferruh Yesar ile yaptığı savaşta ölmüştür. Haydar, kendisi oniki dilimli kızıl bir tac giymiş, müridlerine de derecelerine göre aynı tacı sarıklı veya sarıksız olarak giydirmiştir. Bundan sonra onlara "kızılbaş" adı verilmiştir(21). Haydar'ın oğlu Ali de kısa bir müddet sonra Ak Koyunlu hükümdarı Sultan Rüstem tarafından bertaraf edilmiş; müridleri kardeşi İsmail'i kaçırmayı başarmışlardır(22).

İsmail ondört yaşlarında siyasî ortamdan istifade ile ortaya çıkar ve yaklaşık bir asırdır şiî propogandalara hedef olan Anadolu'daki müridlerine haber salarak Erzincan'da toplanma emri verir. Gerek Şeyh Cüneyd'in faaliyetleriyle, gerekse Bektaşilikteki sapık eğilimler sebebiyle onun bu sıralarda Anadolu'da mühim miktarda müridleri vardı(*). Erzincan'da çoğunluğu Şamlu, Rumlu, Ustaclu, Tekelu, Dulkadir, Aşşar ve Kaçar Türkmen oymaklarından müteşekkil(23) 7000 kişilik bir ordu ile Erdebil'e giderek, babasının intikamını almak için Ferruh Yesar üzerine Şirvan'a yürür. Onu yendikten sonra Bakü'yü de ele geçiren İsmail, Ak Koyunlu hükümdarı Elvend Bey ile yaptığı savaşı kazanıp 906/1501'de Tebriz'e gelerek, hükümdarlığını ilan eder.

Bundan sonra "Şah" ünvanını alan İsmail'in müridleri tarafından "Şah" diye nasıl çağrıldığına dair Münecimbaşı'ndaki şu anekdota bakalım: "Haydar'ın bir oğlu dahi zahir oldu, İsmail adlı; müridleri âna tâbi oldular. O kadar ki cemî memlekette olan müridleri birbirleriyle buluşunca "Selâmün Aleyküm" diyecek yerde "Şah!" derlerdi. Rum vilayetinde olan (Anadolu'daki) müridlerine sünnet ehli: "Bunca zahmet çe-

(20) Yınanç, a.g. makalesi.

(21) Gölpınarlı, A., İA, "Kızılbaş"md.

(22) Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, Komisyon, İstanbul, 1988, c. IX, s. 538-540.

(*) XV. asrın başlarında Hurûfiliğin tesirinde kalan Bektaşilik, aynı asrın sonlarında da "İkinci Pir" ünvanını alan, tarikatın usul ve esaslarını tesbit eden, Bektaşiliği dejenere eden Hurûfî-Hristiyanî unsurların tam ortasında duran Balım Sultan (922/1516)'ın adına izafe edilecek Bektaşilik, Hristiyan-Şiî karışımı bir anlayış halinde takdim edilmektedir (bk. Öztürk, a.g.e., s. 173). Aynı eserde Balım Sultan'ın kişiliği üzerinde duran müellif, Balım Sultan Erkanı diye tarikata sokulan batıl unsurları sıralayıp izah eder (bk. s. 174-184). Bunlar: Oniki İmam töresi, mücerredlik (evlenmemek), şarâp serbestisi, ibâhilik, (haramları helal sayma, farzları terk etmek), kulağa küpe takma, teslis ve hulûl, oniki post olarak sıralanır.

(23) Sümer, a.g.e., s. 43-49.

kip Erdebil'e varacağımıza Mekke'ye varsanız. Hz. Rasûlü ziyaret etseniz daha iyi olmaz mı?" derlerdi. Sufiler de "Biz diriye varırız, ölüye varmayız" cevabını verirlerdi"(24).

Safevi Hanedanı Dönemi (906-1149/1501-1736):

Şah İsmail'in hakimiyeti ele geçirdikten sonra istila ettiği şehirlerde sünni ulema ve halka yaptığı zulüm tarih kitaplarında mühim bir yer işgal eder. O hutbeleri Oniki İmam adına okutup onlar adına para kestirmiş; Ebûbekr, Ömer, Osman ve Muaviye'ye lanet edilmesini, aksine hareket edenlerin katlini emretmiştir. Onun ezana ilâve ettirdiği "Eşhedü enne Aliy-yen Veliyyullah" ve "Hayye alâ hayri'l-amel" sözü bugün de devam etmektedir(25).

Şah İsmail'in Anadolu kızılbaşları vasıtasıyla İran'a getirdiği ve zor kullanarak yerleştirdiği(26) kızılbaş İsnâaşeriyyeciliği ile gerçek (kitâbî) İsnâaşeriyye doktrini arasında fark vardır(27). Şah İsmail'in düşmanlarına karşı gaddarlıklarının Moğollardan geri kalmadığını ifade eden Aubin, onun mehdilik iddialarının da daha sonra Divan'ından çıkarıldığını, aynı şekilde Şah Tahmasb'a kızılbaşların tanrı gibi tapıklarının görgü şahitleri vasıtasıyla bilindiğini söylemektedir(28).

İran'a getirdiği müridleri yanında Anadolu'daki müridleriyle de ilişkisini kesmeyen Şah İsmail, halifeleri vasıtasıyla şîilik propogandalarına devam ediyor; öte yandan Osmanlı padişahı II.Bayezit'la iyi geçinmeye çalışıyor, gönderdiği elçilerle bağlılığını bildiriyor, hatta ona "Baba" diye hitap ediyordu. Ancak 1492'de bir meczub dervişin suikastına uğrayan II.Bayezit tehlikenin büyüklüğünü sezerek Teke kızılbaşlarından bir kısmını Mora'ya sürmüştür(29). Anadolu'dan İran'a devam eden göçü önle-

(24) Saray, a.g.e., s. 16.

(25) Yazıcı, Tahsin, İA, "Safeviler" md.; Fırlah, E.R. İmamiyye Şiası, İstanbul, 1984, s. 186-187.

(26) Aubin, Jean, "La politique religieuse des Safavides", Le Shi'isme İmamite, Paris, 1970.

(27) Gölpinarlı, A., Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şiilik, 2. baskı, İstanbul 1987, s. 182-183. Aynı fikri Ali Şeriatî de iddia etmekte, "Ali Şiası", "Safevî Şiası" ayrımını yapmakta, meseleye daha idealist açıdan yaklaşarak Safeviler döneminde yapılan çalışmaların koyu bir mezhep taassubunu ihtiva ettiğini söylemektedir (bk. Ali Şeriatî, Ali Şiası Safevî, Şiası ter. F. Artinli, İstanbul, 1990, s. 95, 111, 113). Yine aynı eserde müellif, Osmanlı hükümetinin İslâmî bir hükümet olmadığını iddia ederken (s. 47), diğer taraftan Osmanlıların da "Safevî Şiiliği"ne karşı "Türk Sünniliği"ni oluşturduğunu belirtmektedir (s. 111).

(28) Aubin, a.g. makalesi.

(29) Kütükoğlu, Bekir, Osmanlı-İran Münasebetleri 1578-1590, İstanbul, 1962, s. 3.

mek için hudutta tedbirler alınmış, gidenlerin geri gönderilmesi hususunda İran uyarılmıştır.

II. Bayezit'in yumuşak tavrı ve şehzadeleri arasındaki çekişme ile karışık bir ortama bürünen Anadolu'da, bu tehcir meselesini bahane eden bir şii halifesi Şah Kulu, isyan etti. Devletin başına büyük galeler açan bu isyan 1511'de güçlkle bastırılıp Şah Kulu öldürüldü ise de adamlarından bir kısmı İran'a geçmeyi başardılar(30).

Şiiğin Osmanlı Devleti sınırları içinde gösterdiği faaliyet neticesi dahilî isyanların doğduğunu ve Osmanlı-Safevî düşmanlığının başladığını Kütükoğlu şöyle ifade eder: "Rafizilik ve Kızılbaşlığın Osmanlı İmparatorluğunda içtimaî tesanüd ve emniyeti sarsan bir itikad ve iman mübalatsızlığı, ehl-i sünnet halk kütlelerinin ibadet ve sükununu ihlâl eden ta'n u dahl, şakilik ve katillik gibi tezahürleri yanında; doğrudan doğruya İran'dan gönderilen veya memur edilen "halife" namındaki Kızılbaş misyonerlerin halk kütlelerini dalâlete sevk etmeleri, kütle halinde İran'a hicretleri temin etmeleri; "nezir" ve "sadaka" namıyla toplanan paraların gayet gizli ve muntazam bir teşkilat vasıtasıyla İran'a götürülmesi gibi devri için bir nevi beşinci kol ve vatan hıyaneti vak'alarının merkeze intikal edip takipleri için ısdar edilen hükümlerin kesafeti bizi, Osmanlı-Safevî muhâsamâtının asırlar boyunca devam eden mühim bir amili, Osmanlı İmparatorluğunun dahilî emniyet ve sükunu temin yolunda sarf ettiği mesainin kesreti üzerinde durmağa sevk ediyor"(31). Ancak bu dahilî isyanların devletin idarî, içtimaî yapısı ve ekonomik düzeninin bozulması ile de ilgisi olduğu kesindir. Ayrıca, bundan sonra Anadolu'da ortaya çıkan her isyanın Celâliîlik ve dolayısıyla kızılbaşlıkla itham edilmesi de gerçeğe uygun değildir(32).

Trabzon'da vali olarak bulunan şehzade Selim, bölgedeki şii propogandalarını dikkatle takip ediyor ve tehlikenin vahametini hissediyordu.

(30) Sümer, a.g.e., s. 32-34. Şah Kulu'nun Şah İsmail tarafından kıskırtıldığına dair bk. Hamidi, Hayrullah, İslâm Tarihinde Sünnilik-Şiiîlik Mücadelesi ve Alevilikten Doğan Zümreler, Ankara, 1976, s. 223. Ayaklanma ile ilgili tafsilât için bk. Celâlîzâde Mustafa, Selimnâme, nşr. A.Ü. Uğur, M. Çuhadar, Ankara, 1990, s. 228 v.d.

(31) Kütükoğlu, a.g.e., s. 7-8. Abdunnaim Hasaneyn de Safevî faaliyetlerinin Osmanlıların dikkatini Batıdan Doğuya çevirmelerine yol açtığını söylemektedir, bk. İran fi Zilî'l-İslâm, Kahire, 1988, s. 72.

(32) Akdağ, a.g.e., c. II, s. 64-66, 156-161, 457-474; aynı müellif, Büyük Celâliî Karışıklıklarının Başlaması, Erzurum, 1963, s. 2, 32, 63-64.

O dramatik bir mücadeleden sonra babası ve kardeşlerini bertaraf edip tahta oturdu. Bu mücadelelerde şehzade Ahmet'in oğlu Murad'ın kızılbaşlığı kabul edip onların desteğiyle mücadeleye devam etmesi, Şah İsmail'in de desteğini alması dikkate şayandır(33).

Yavuz Sultan Seim tahta geçince dikkatini iki noktada topladı: İmparatorluk içine her türlü şii fikrin girmesine mani olmak ve bu fikirlerin esas kaynağı olan Safevî hanedanını yok etmek(34). Onun Şah hakkındaki fikri Sucûdî'nin Selimname'sinde şöyle ifade edilir: "Ol pişvây-ı melâin ve serleşker-i cünûd-u şeyâtin İsmail-i bi dîn-i bed-âyîn... tebdil-i tağyir-i din ve tahkir-i şer-i mübîn ettiği ecilden ihyâ-i şerâyi-i Muhammedî ve il-kây-ı merasim-i Ahmedî ve salâh-ı hâl-i müslimîn ecli-çün sahife-i âlemde kal u kam eyliyem(35) Ulemanın da katıldığı bir toplantıda Şah İsmail'in Osmanlı Devletine karşı tavrı ele alındı; şii propogandanın Anadolu'yu nasıl bir tehlike ve tefrikaya düşürdüğü ortaya konarak, kızılbaşlara karşı harp açılmasının cihaddan da "ehemm ve akdem" olduğuna dair fetva alındı(36). Zamanın müftüsü Hamza Efendi ve bazı ulemanın imzasıyla neşrolunan fetva özetle şu hususlara ihtiva eder: a- Kızılbaşların Şeriat ve Hz.Muhammed'in sünnetine hakaret etmeleri; b- Dinî ve Allah'ın kitabını tahrif etmeleri; c- İbahiyyecilikleri; d- Kur'an ve diğer dinî eserlere karşı hürmetsizlikleri; e- Ulemayı hor görmeleri; f- Camileri tahrip etmeleri; g- Şah İsmail'e tapmaları; h- Büyük sahabelerden teberrî etmeleri. Bu sebeplerden dolayı onlar mülhid ve kafir ilan edilmiş ve töybelerine bakılmaksızın onlarla cihad zarurî ve islâmî kaidelere uygunluk kabul edilmiştir"(37). Sair ulema da fetvaları, risaleleri ve va'z u nasihatları ile kamuoyunu hazırlamaya gayret ettiler. Kemalpaşazâde'nin "Fetevâ-i Kemalpaşazâde der Hakk-ı Kızılbaş", "Risâle fi tefirî'r-Revâfız" ve "Risâle li'l-Mevlâ"(38) adlı risaleleri bunlar arasında zikredilebilir. Daha sonra

(33) Celâlzâde, a.g.e., s. 328; Sümer, a.g.e., s. 35-36.

(34) Asrar, Ahmet, Kanûnî Devrinde Osmanlıların Dini Siyaseti ve İslâm Alemi, İstanbul, 1972, s. 47-48.

(35) Yurdaydın, H. Gazi, İslâm Tarihi Dersleri, Ankara, 1976, s. 107. Buna benzer ifadeler ve Yavuz'un şia hakkındaki kanaatları Celâlzâde'nin Selimnâme'sinde de (s. 357) açıklanmaktadır.

(36) Altundağ, Şerafettin, İA, "I. Selim" md.

(37) Asrar, a.g.e., s. 48. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Nu: E 6401 ve E 12071'den naklen; Saray, a.g.e., s. 19-20.

(38) Asrar, a.g.e., s. 49; Saray, a.g.e., s. 20. Şii Safevî devletiyle cihadın farz olduğuna dair, Atatürk Üniv. İlahiyat Fak. kütüphanesinde de Ebû Suud Efendi'ye nisbet edilen "Risâle-i Ebû

çıkarılan bir fermanla tehlikeli görülen Anadolu kızılbaşları öldürüldü. Sümer, bazı kaynaklarda geçen 40.000 kızılbaşın katledildiği kaydının mübalağa olduğunu, daha sonraki vesikalardan bunların ancak faal olanlarının öldürüldüğünün, hapsedildiğinin veya sürgüne gönderildiğinin anlaşıldığını ifade eder(39).

Bu dahili faaliyetlerden sonra Yavuz Sultan Selim İran'a düzenlediği seferde, Çaldıran'da Şah İsmail'in ordusunu ağır bir yenilgiye uğrattı (920/1514)(40). Asıl gayesi Safevilere kuvvetli bir darbe vurmaktan öte onları yok etmek olan Yavuz, devlet adamları ve yeniçeri ocağının beklenilmeyen muhalefeti ve sair sebeplerle(41) Çaldıran zaferiyle yetinmek zorunda kaldı. Bir çok müellifin belirttiği bir diğer hususta; Şah İsmail'den itibaren Safevilerin Osmanlılara karşı hristiyan dünyası ile ittifak kurma teşebbüsleri olmuştur. Başlangıçta mesafe uzaklığından dolayı bu ittifak sağlanamadı ise de, I. Abbas'tan itibaren hristiyan dünyası ile özellikle de İngilizlerle temasa geçildiği bilinmektedir(42).

Mağlubiyetten sonra Şah İsmail artık sefere çıkmaktan ve devlet işleriyle uğraşmaktan imtina ederek kendini içkiye verdi ve 930/1524'de öldü. Bundan sonra yapılan Osmanlı-İran savaşlarında İran ordusu meydan muharebesi yerine sınır bölgelerini tahrip etmekte ve daha iç bölgelere kaçmakta; Osmanlı ordusu geri çekildiğinde ise yeniden sınır boylarını işgal etmekteydi. Bu usul bilhassa Şah I. Tahmasb ve I. Abbas zamanlarında bariz bir şekilde görülür. Nitekim, Kanûnî'nin yaptığı İrakeyn seferleri İran ordusunun karşı koymaya cesaret edememesinden dolayı akım kaldı. Neticede iki devlet arasında Amasya Andlaşması (962/1555) imzalandı(43).

Suud" adlı yazma bir nüsha vardır. 29 varak, kırma nesih hatlı ve ciltli bu risale: Mukaddimeden sonra dört bölüme ayrılmıştır, I. bölüm, Sahabe hakkında varid olan ayet ve hadisleri; II. bölüm şianın dalâleti ve bazı şen'i fiillerinin zikri; III. bölüm, şianın inançlarını k t'i delillerle çürütme ve tekfirlerini beyan; IV. bölüm ise, tekfirden sonra terettüb eden meselelerin açıklanmasını (4a) ihtiva eder.

(39) Sümer, a.g.e., s. 36; aynı fikri M. Akdağ da kabul eder. Bk. a.g.e., c. II; s. 154.

(40) Celalzâde eserinde Çaldıran seferi için bir bölüm ayırmıştır, bk. Selimnâme, s. 354-389.

(41) Sümer, a.g.e., s. 37, 41 d. not 72. Yeniçeri ocağının Yavuz'a muhalefeti seferin uzun sürmesi, sefer güzergahının islâm toprağı olması hasebiyle yağma ve talana izin verilmemesi gibi sebeplere dayanır; itikadi sebepler söz konusu değildir.

(42) Miquel, a.g.e., s. 361; A. Hasaneyn, a.g.e., s. 79-80; Asrar, a.g.e., s. 114; Saray, a.g.e., s. 22-23, 36-37, 51-52.

(43) Asrar, a.g.e., s. 153. Müellif yapılan andlaşmadan önce iki taraf arasında dini meselelerin de muzakere edildiği mektuplaşmaların vaki olduğunu ifade eder (s. 151-152). Andlaşmanın maddeleri için bk. Büyük İslam Tarihi, Komisyon, c. X, s. 341.

Yapılan andlaşmaya rağmen Safeviler Anadolu'daki müridleri ile ilişkilerini kesmediler. Pîr Sultan Abdal'ın şiirleri, Anadolu kızılbaşlarının Şahlara bağlılıklarını, İran'a göç ile Şah'a kul olma arzularını ve nihayet Anadolu'nun bir gün Şahların idaresi altına girdiğini görme istiyaklarını açıkca ifade eder(44):

.....
 Gönül çıkmak ister Şah'ın köşküne
 Can boyanmak ister Ali müşkine
 Pirim Ali, Oniki imam aşkına
 Açılın kapılar Şah'a gidelim.

.....
 Haktan inayet olursa
 Şahım Uruma gele bir gün
 Gazada bu zülfikarı
 Kafirleri çala bir gün

Çeke sancağı götüre
 Şah İstanbul'a otura
 Frenkten yesir getire
 Horasan'a sala bir gün.

Şah Tahmasb'dan sonra oğulları arasında taht kavgası başlamış ve kısa aralıklarla oğulları tahta hakim olmayı başarmışlardır. Bu karışık dönemde II. İsmail'in hareket tarzı dinî açıdan önemlidir. O şîî mezhebine karşı menfi, sünnilere karşı tavizkar bir tavır içindeydi. Teberrâ'ya karşıydı ve bu konuda hcmfikir olduğu ulemayı desteklemekteydi(4)5. Ancak yine o, kısa saltanatı zamanında Anadolu'daki kızılbaş taifesini kıskırtmakta ve ycgün bir şîî propagandası yapmaktaydı. Bu faaliyeti ise, devrin uleması tarafından şüphe ile karşılanmakta ve şîîliğin takiyye prensibine hamledilmekteydi(46). II.İsmail'in bu menfi faaliyetleri Amasya Andlaşmasından sonra ilk ciddi savaş tehlikesini ortaya çıkarmıştır. 1578'de Lala Mustafa Paşa İran seferi ile görevlendirilmiş, oniki sene gibi uzun süren mücadelelerden sonra 998/1590'da İstanbul Andlaşması imzalanmıştır. Andlaşma maddelerinden ilki: "Hz. Peygamber'in ashabı ve halifeleri hakkında sebb-ü şetmin men'i; Şah Tahmasb zamanında olduğu gibi teberrâliğin lağve-

(44) Ergun, S. Nüzhet, Bektaşî Şairleri ve Nefesleri, 2. basım, İstanbul, 1955, s. 156.

(45) Kütükoğlu, a.g.e., s. 17, d. not 56; Aubin, a.g.mak.

(46) Kütükoğlu, a.g.e., s. 21, d. not 77.

dilip hiç kimseye ve hususiyle İran sünnilerine nefret telkin olunmaması”dır(47).

1587’de tahta geçen I.Abbas Osmanlı Devleti ile savaşı hal yoluna koyduktan sonra, devletin dahili idaresinde önemli değişiklikler ve düzenlemeler yaptı. Bu faaliyetlerinde hristiyan dünyası ile işbirliği yapmaktan çekinmedi, yeni kurduğu ordunun tanzimi ve silahlandırılması hususunda onların desteğini kabul etti. Müteakiben daha önce kaybedilen toprakların yeniden işgaline girişti. 1033/1624’de Bağdat’ı ele geçirmeyi başardı(48). Bu dönemde Osmanlı Devleti, dahili karışıklıklar ve, özellikle Celâli isyanları ile uğraşmaktaydı. Devletin tımar sistemi önemli ölçüde bozulmuş, iltizam usulü çıkmış, yeniçeri sayısı bir hayli kabarmış, gelirler giderleri karşılayamaz hale gelmiş, ekonomik düzen altüst olmuştu. Bu hengameden en fazla zararlı çıkan halk isyan yolunu tercih etmiştir(49).

1032/1623’de tahta çıkan Sultan IV. Murat, İran’ın sebebiyet verdiği olaylardan sonra müftü Nuh Efendi b. Ahmedzâde’nin verdiği bir fetva(50) ile İran’a sefer düzenlemiştir. 1636 Revan seferini müteakip, 1638’de Bağdat seferine çıkmış ve Bağdat’ı yeniden ele geçirerek İran’ı barışa zorlamıştır 1049/1639’da imzalanan Kasr-ı Şîrin Andlaşmasının maddelerinden birisi: “İran’ın, sünniligi ve sünnileri kötileyici bir siyasî propogandada bulunmamaları; teberrâ fiiline ruhsat vermemeleri” hususunu içermektedir(51).

Bu tarihten sonra dönemin sonuna kadar iki ülke arasında önemli bir olay meydana gelmedi denilebilir. Osmanlı Devleti dikkatini tamamen batıya çevirmiş Avusturya ile mücadele etmekte; İran ise, liyakatsiz Şahları kullanan çeşitli aşiretlerin mücadelelerine sahne olmaktaydı. Safevî hane-

(47) Kütükoğlu, a.g.e., s. 195-196.

(48) Laoust, Henri, Les Schismes dans l’Islam, Paris, 1965, s. 274. Müellif, Bağdat’ın işgali sırasında sünni halkın kılıçtan geçirildiğini ve esir edildiğini, İmam-ı Azam türbesi ve diğer sünni

(48) Laoust, Henri, Les Schismes dans l’Islam, Paris, 1965, s. 274. Müellif, Bağdat’ın işgali sırasında sünni halkın kılıçtan geçirildiğini ve esir edildiğini, İmam-ı Azam türbesi ve diğer sünni büyüklerine ait türbelerin yıktırıldığını belirtiyor. Halbuki Kanûni, Bağdat’ı telsim aldığı anda, şiiler tarafından ziyaret edilen kutsal yerlerin ve camilerin tamiri ve inşasına müsaade etmiştir ki Laoust bunu, sünni hoşgörüsüne sahip Osmanlıların şiilîğe karşı sistematik bir düşmanlık tavrının olmadığına delil gösterir (s. 291).

(49) Akdağ’ın yukarıda zikredilen eserleri bu konuyu tafsilatıyle ele alır.

(50) Fetvanın özeti için bk. Lacust. a.g.e., s. 294-295.

(51) Saray, a.g.e., s. 45. Andlaşmayla bugünkü Türkiye-İran sınırları yaklaşık olarak çizilmiştir, Revan ise daha sonra Ruslar tarafından işgal edilmiştir.

dan devlet'in kuruluş yıllarındaki dinî liderlik pozisyonunu kaybetmiş, bununla beraber ulemanın önderliğinde topluma sağlam bir isnâaşeriyye inancı benimsetilmiştir. XVII.y.y.'ın ikinci yarısında İran'da artık İmam-ı Gajb'in yerini alması gereken müçtehid inancı tartışılıyordu. Bu, İran'da Safevî şîliğinin bertaraf edilmesi ile isnâaşeriyye şîliğinin sağlamlaştırılması arasında bir paralellik olduğunu gösterir(52).

Şah Hüseyin (1106-1135/1694-1722) zamanında, Osmanlıların II. Viyana seferini mağlup bitirmesi üzerine, Şah bölgedeki gelişmeleri takip ederek Basra'yı ilhak eder ve ilişkilerin bozulmasına sebep olur(53). Bu arada onun müfrit şîi politikasından rahatsız olan Kandehar ahalişi önce Mir Üveys, sonra oğlu Mahmud liderliğinde Safevilere karşı ayaklanır ve İran'ın mühim bir kısmını işgal ederler(54). Aubin, bu sünî işgalin İran şîliğinin birleşip kenetlenmesine yol açtığını belirtir(55).

Osmanlılar 1122/1720'da Basra'ya yeniden hakim oldular. Ancak Rusların İran'ın kuzey bölgelerini işgal etmelerinin Osmanlı menfaatlarına zararı dokunması ve batıda kaybedilen toprakların doğuda telafisi maksadıyla 1724'de İran'a yeni bir sefer düzenlendi(56). 1135/1722'de tahta geçen Şah II. Tahmasb Afgan İşgalinin kaldırılması için bir Türkmen komutanı olan Nadir Şah Kulu'nu iş başına getirmiştir. Ancak gerek Nadir'in dehası ve muvafakiyetleri, gerekse Şah'ın iktidarsızlığı nihayet Nadir'in 1149/1736'da tahta çıkmasıyla sonuçlanmış ve böylece Safevî Devleti tarihe karışmıştır.

Avşar Hanedanı (1149-1212/1736-1897):

Avşar hanedanlığının kurucusu Nadir Şah ulema tarafından kendisine teklif edilen tahta çıkarken; teberrâyı terk, Safevîlerin benimsediği şekliyle şîliği terk ve asıl Ca'feriyye mezhebine dönülmesi, sünîlere karşı iyi muamele edilmesi gibi şartlar ileri sürmüştür(57). Bilahare Osmanlı nükümetine Ca'fer-i Sadık mezhebinin beşinci sünî meshep olarak kabulü yolunda elçiler gönderen Nadir Şah, isteği kabul edilmeyince zor kullanarak

(52) Aubin, a.g. mak.

(53) Saray, a.g.e., s. 46-47.

(54) Saray, a.g.e., s. 53.

(55) Aubin, a.g. mak.

(56) Aktepe, Münir, Osmanlı-İran münasebetleri 1720-1724, s. 1-23 arası hadiselerin gelişme seyrini teferruati ile anlatmaktadır.

(57) Saray, a.g.e., s. 55.

Kars, Bağdat, Basra civarına saldırdı. 1743 yılında İslâm âleminin ileri gelen ulemasını Necef'te toplayarak sünnî-şîî ihtilâf noktalarının tesbit edilip giderilerek mezhepler arasında dostluk ve beraberliğin tesisini temin etmek istedi. Bu toplantıya başkanlık eden Ebu'l-Berekât Abdullah b. Hüseyin el-Bağdâdî es-Süveydî (1174/1761) bu toplantıyı nakleden "el-Hucecu'l-Kat'iyye li't-tifâki'l-Fırakî'l-İslâmiyye" adlı bir risale kaleme aldı(**). Risaleye göre 70 kadar şîî uleması, 7 Afgan uleması ve 7 de Maverâünnehr uleması olmak üzere üç grup vardı. Yapılan tartışmalar neticesinde, şîî ulema Şeyhayna ve diğer sahabeye sövmekten imtina, mut'a nikahından vazgeçmek ve itikadda Eş'arî usulünü benimsemeyi kabul ediyorlardı (s.339-340). Bu tartışma bir tutanak halinde tesbit edilip imzalanmıştır. Tutanakta önce Nadir Şah'ın ifadeleri yer almaktadır. Oldukça uzun olan ifadelerin bir kısmını naklediyoruz:

"Ben (Şah), 1148 senesinde, Mogan sahrasında, sizinle bey'at ederken (Ashaba) dil uzatmayı terketmenizi sizlere şart koşmuş bulunuyordum. Şu andan itibaren sebb-i Şeyhayn'î yasakladım. Her kim onlara dil uzatırsa onu öldürür, evlad ü iyalini esir eder, malını alırım! Ne İran içinde, ne de çevresinde ashaba kinamak ve buna benzer çirkin davranışlar artık yoktur. Bunlar, aşağılık Şah İsmail devrinde türemiş, scyu da onun izinden gitmiş sonunda ashaba sövgü çoğalmış, bid'atler artmış, budalalıklar yayılmıştır. Bütün bu kötülükler, bundan üçyüz sene önce, 857 senesinde zuhur etmişti. . . ." (s.342).

İran şîî ulemasının ifadeleri ise şöyledir: "Bizler (ashaba) lanetin kaldırılmasını kabul ve taahhüt ediyoruz. Sahabenin gerek fazileti, gerekse hilafeti, iş bu tutanakta belirtilmiş olan tertip üzeredir. Bizden her kim ashaba dil uzatır veya burada tesbit edilenlerin hilafına konuşursa, Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların laneti onun üzerine olsun! Böyle bir durumda Nadir Şah'ın gazabını kabul ederiz, malımız; canımız ve evladımız ona helaldir" (s.343).

Afgan ve Maverâünnehr ulemasının ifadeleri: "İranlılar, kararlaştırdıkları hususlara uydukları, aksine davranmadıkları sürece, İslâmî fırkalardandırlar. Müslümanların lehine olan, onların da lehine müslümanların aleyhine olan, onların da aleyhinedir" şeklindedir (s. 343).

(**) Bu risale Mustafa Çağrıcı tarafından tercüme edilmiş ve NESİL Aylık Fikir Dergisinde yayınlanmıştır (Yıl, 1979, sayı, 10, s. 33-48). B. Topaloğlu aynı tercümeyle Kelâm İlmine Giriş, İstanbul, 1981, adlı eserinin Ekler kısmında s. 317-349 arasına almıştır. Nadir Şah'ın yaptığı toplantı ile ilgili kitibaslar buradan alınmıştır.

Bundan sonra ulemanın tamamı tutanağı imzalamış ve toplantının reisi Ebu'l-Berekât Abdullah Efendi ise bütün bunlara şahidlik ederek tutanağı tasdiklemiştir (s.344).

Müellif daha sonra Şah ile görüşmesini naklediyor. Bu görüşmede Şah'ın şu sözleri dikkate değerdir: "Ey Abdullah Efendi, dedi. Şehinşahın bu başarı ile iftihar edeceğini sanmayın! Ashaba sövülmesini, benim vasıtamla kaldırmak suretiyle bu başarıya beni ulaştıran Allah Taâla'dır. Osmanlılar, Sultan Selim'den zamanımıza kadar sövgüyü ortadan kaldırmak için nice ordular techiz ettiler, ama buna muvaffak olamadılar. Lakin ben Allah'a hamd ve şükürler olsun, bu işi kolaylıkla başardım. Bu kötülükler tutanakta da belirtildiği gibi şom ağızlı adamların tahrik ettiği habis Şah İsmail tarafından başlatılmış ve günümüze kadar sürmüştür" (s.345). Ertesi günü kılınan Cuma namazından sonra toplantı dağılır.

Ancak Saray, Djafar Pour'dan naklen aynı toplantının neticelerini biraz daha farklı olarak vermiş ki bunların dinî meseleler olmaktan çok siyasi hususları ihtiva ettiği dikkate alınrsa, daha çok Osmanlı hükümetine teklif edilen bir andlaşma taslağı olduğuna hükmedilebilir. Buna göre:

1- İran halkı eski inançlardan vazgeçerek hak mezheplerden olan Ca'ferî mezhebini kabul etmekle, Osmanlı uleması, bu mezhebi beşinci mezhep olarak tasdik edecek.

2- Ka'be'de, Ca'ferî mezhebi salikleri Şafiî rüknüne ortak olup, onlardan sonra Ca'ferîler kendi usullerine göre namaz kılacaklar.

3- Her sene İran tarafından Emîru'l-Hac tayin olunup, Mısır ve Şam Emîru'l-Hacları gibi hürmetle Ka'be'yi ziyaret edecek, Osmanlı Devleti ise, İran Emîru'l-Haccına Mısır ve Şam Emîru'l-Haccından sonra itibar edecek.

4- İki taraf esirleri serbest bırakıp, alım satımlarını men edecek.

5- Tarafların tayin edeceği birer şebender (konsolos), başşehirlerinde ikametle iki devletin umurunun maslahatgüzarı olacaktır"(58).

Osmanlı uleması beşinci mezhep fikrini şer'î hükümlere aykırı olduğu gerekçesi ile reddetmiş ve Nadir Şah yine zora başvurmuştur. Yapılan mücadeleler netice vermeyince, o bu fikrinden vazgeçerek Osmanlılarla anlaşma yoluna gitmiştir. 1159/1746'da yapılan andlaşma ile Kasr-ı Şîrin

(58) Saray, a.g.e., s. 56.

andlaşması yeniden tasdiklenmiştir. Andlaşmada: “İranlıların Safeviler zamanında ihdas olunan teberrâîliği terk ile, yani sünnîliği kötülleyici hareketlerden vazgeçerek Hulefâ-i Raşidini hayır duâ ile yadetmeleri; Hicaz’a ve diğer Osmanlı ülkelerine gelip giden İranlıların, Osmanlı ve diğer ziyaretçiler gibi itibar olunarak, durma veya konaklama gibi adlarla kanuna muhalif bir şeyin istenmemesi”(59) gibi hükümler yer almıştır.

Osmanlı-İran münasebetleri bu andlaşmadan sonra bir hayli düzelmiştir. Zira Nadir Şah daha önce Safevilerin yaptığı gibi andlaşmayı bozmak yerine, hükümlere tamamen sadık kalmış, ilişkilerin iyileştirilmesi için çaba sarfetmiştir. Osmanlı hükümeti de bu çabalara karşılık vermiş, Nadir Şah’ın vefatından sonraki dahilî karışıklıklardan istifade yoluna gitmemiştir(60).

Kaçar Hanedanı Dönemi (1212-1343/1797-1925):

Nadir Şahın sağladığı hakimiyet ve düzen takipçileri tarafından sağlanamadığı için 1779’da bir diğer Türk aşireti Kaçarlar bağımsızlıklarını ilan etmişler, reisleri Ağa Muhammed Han önderliğinde 1212/1797’de devletin tamamına hakim olmuşlardır(61). Bundan sonra başlayan Kaçarlar döneminde, Osmanlı ve İran hükümetleri Ruslarla uğraşmak zorunda kalmıştır. Her iki devlet de aynı düşmanla mücadele ederken müstakil hareket etmişler, birlikte hareket etmeyi düşünmemişlerdir. İki devletin karşılıklı ilişkileri, sınır boylarındaki anlaşmazlıklardan dolayı bazen dostça bazen düşmanca devam etmiştir.

Osmanlı hükümeti Sultan II. Mahmud (1229-1255/1808-1839) zamanında 1241/1826’da, Vakiâ-i Hayriyye’nin ilanıyla yeniçeri ocağını ilga etmiş; Anadolu ve Rumeli’de pek çok kızılbaş müridi olan bektâşi tekeleri de, ya imha edilmiş veya diğer tarikatlara devredilmiş; bektâşi tarikatı postuna da bir nakşî şeyhi oturtularak bu tarikatın ıslahı yoluna gidilmiştir(62).

Kaçar hanedanı Muhammed Şah döneminde (1250-1264/1834-1848) Bağdat vilayetinde anlaşmazlıklar baş göstermiş; Rusya ve İngiltere’nin aracılık teklifi ile meseleler çözümlenmeye çalışılmıştır. Ancak İran’ın

(59) Saray, a.g.e., s. 57.

(60) Bk. Aynı eser s. 59-60’da konu tafsilatı ile ele alınmıştır.

(61) Wilber, İran Mazihâ ve Hazirihâ, s. 96.

(62) Bu konuda bk. Mehmed Esad Efendi, Üss-i Zafer, İstanbul, 1241.

Irak-ı Arap bölgesinde şîî nüfusa karşı yürüttüğü propoganda faaliyetleri Osmanlı hükümetini sert tedbirler almağa sevk etmiştir(63). 1844'de İran' da ortaya çıkan Bâbilik hareketi sert bir şekilde bastırılmış, daha sonra Bâ-hâilîğin kurucusu olan Mirza Hüseyin Bağdat'a sürülmüş, burada da faaliyetlerine devam edince İran-Osmanlı hükümetleri arasındaki anlaşma neticesi önce Edirne'ye bilâhare Akka'ya, kardeşi Subhî Ezel Mirza Yahya da Kıbrıs'a sürülmüştür(64).

1870'li yıllarda İran'da kıtlık ve veba salgını çıkmış, Şah Nasıruddin' de bu hastalığa yakalanmış; kurtulduğu takdirde Nəcəf ve Kerbelâ'daki kutsal yerleri ziyaret edeceğini va'd etmişti. Hastalığı sonunda Osmanlı hükümetinden müsaade alarak 2 ay 22 günlük bir ziyarette bulunmuştur. 1873'de Avrupa dönüşünde de İstanbul'a uğramıştır. Bu ziyaretler dostane ilişkilerin gelişmesine sebep olmuştur(65).

Sultan Abdulhamid'in devletin bütünlüğünü korumak ve İslâm birliğini sağlamak için başlattığı pan-islamist faaliyetler, İran tarafından sün-nîlerin emri altına girmek olarak görülmüş; yine Cemaleddin Afgânî'nin faaliyetlerinden duyulan kaygı sebebiyle benimsenememiştir(66). Hatta Irak-ı Arap'da şîî propoganda faaliyetleri yoğunlaştırılmış ve bunları İngilizler mâlî finansman sağlayarak desteklemişlerdir(67). Bu faaliyetlere karşı Osmanlı hükümeti bazı ulemanın tavsiyeleri doğrultusunda hareket etmiş, tedbirler almıştır(68). Bu tedbirler arasında; şîî propogandanın ve neşriyatın yasaklanması, şîîler ve sün-nîler tarafından kutsal sayılan yerlerin tamir ve tanzimi, şîî aile çocuklarının sün-nî tedrisât ile yetiştirilip aynı bölgelerde çeşitli memuriyetlerle görevlendirilmeleri, şîî müctehid alimlerin hilafet kanalıyla kazanılma yoluna gidilmesi ve ciddi bir eğitim-öğretim düzenlemesinin yapılması sayılabilir. Bütün bu tedbirler Sultan II. Abdulhamid ile beraber sona ermiş ve mesele sürüncemede bırakılmıştır.

1324/1906'da İran'da da Türkiye'ye benzer bir meşrûtiyet ilanı yapılmıştır. Bu anayasada, beş kişilik bir dinî heyet teşkil edilip çıkarılacak kanunların şeriate uygunluğu için bu heyetin tasvibi gerekli görülerek Şah'ın

(63) Saray, a.g.e., s. 69.

(64) Muhsin Abdulhamid, İslâm'a Yönelen Yıkıcı Hareketler, ter., M.S.: Yeprem. H. Güleç. 4. baskı, Ankara, 1984, s. 166-170; Laoust, a.g.e., s. 367.

(65) Saray, a.g.e., s. 70-72.

(66) Cemaleddin Afgânî'nin faaliyetleri için bk. M. Abdulhamit, Cemaleddin Afgânî Hayatı ve Etrafındaki Şüpheler, ter. İ. Sarıms, Ankara, 1991, s. 28 v.d.

(67) Deringil, Selim, "The Struggle Against Shiism in Hamidian Iraq a Study in Ottoman Counter-Propoganda" Die Welt des Islams, c. XXX, Leiden, 1990.

(68) Deringil, a.g. makalesinde Rıza Efendi, Şeyhulislam Hüseyin Hüsnü, Alûsîzâde Ahmed Şakir'in tavsiyelerini; Saray, a.g.e., s. 79-80'de Ahmed Cevdet Paşa ve Rifat Efendi'nin tavsiyelerini açıklar. Her iki müellif de bu konuda Başbakanlık Arşiv vesikalarına istinad ederler,

mutlak otoritesi sınırlandırılmış; ancak bu madde işlerlik kazanamamıştır(69).

Her iki devlet de I.Dünya Savaşı'ndan sonra bağımsızlıklarını kaybetmişler; Türkiye, Kurtuluş Savaşı sonunda 1923'de istiklâlini elde ederken, İran'da asrın başından beri yabancı baskısı altında bulunan son Kaçar Han'ını 1925'de deviren Pehlevî Rıza Han, kendi hakimiyetini ilan etmiştir.

Netice:

Moğol istilâsından sonra sefalet ve yoksulluğa itilen Anadolu halkı, bu karamsar haline rağmen dinî inanç ve safvetini yitirmemiş, asırlar boyu hem Osmanlı, hem de Safevî hükümetlerini desteklemiştir.

Başlangıçtan beri halkı çoğunluğu şîî olan ve zaman zaman şîî mezhebini resmî mezhep yapan hükümlerce idare edilen İran; Safevîlerin kuruluş devresinde, özellikle Şeyh Cüneyd'in faaliyetleri ile Anadolu'da şîîliğin yayılmasında önemli rol oynamıştır. Safevîlerin benimsediği ve uyguladığı şîîlik, isnâaşeriyye şîîliğinden daha müfrit olmuş, Anadolu'ya da böyle tesir tesir etmiştir. Ancak Anadolu şîîliği zaman içinde isnâaşeriyye'den ızler taşır hale gelmiş ve nev'i şahsına münhasır bir kisveye bürünmüştür. İran şîîliği Anadolu'da çeşitli bölgelere farklı derecelerde tesir etmiş, ayrıca Anadolu'da devlete karşı faaliyet gösteren bölücü unsurlar başlangıçtan itibaren takibe alınmış olduğu için bu, Anadolu şîîliğinin kendi içinde bir bütünlük sağlayamamasına amil olmuştur.

Osmanlı Devleti İran'la mücadelesinde ulemanın fetvasıyla hareket etmiştir. İki devlet arasındaki münasebetlerde dinî motif ve mezhep unsuru hakim rol oynamış, bilhassa Teberrâ (sahabeyi ta'n ve tekfir) hemen her anlaşmanın maddeleri arasında yer almıştır.

İki devlet arasındaki ilişkiler Safevîler devrinde, İran hükümetinin kaypak tavrı sebebiyle Osmanlı hükümetini güvensizliğe sevk etmiş, ulema ise "takiyye" prensibinin mer'iyeti hususuna dikkat çekmiştir.

Nadir Şah'ın sünni-şîî ittifakı çabası ise; muhtemelen siyasi gayeler ve iki taraf ulemasının karşılıklı güvensizliği sebebiyle kâğıtta kalmış ve istenen gayeye ulaşamamıştır.

Kaçarlar dönemi ilişkileri ise, daha çok, asrın hakim yabancı güçleri tarafından belirlenmiş ve yönlendirilmiştir.

(69) Fiğlalı, E.R., İmamiyye Şiâsi, s. 189.